

Στή συνέχεια, ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται εἰδικά στὸν κάθε προσωκρατικό φιλόσοφο —στὸν Θαλῆ (σσ. 32-36), στὸν Ἀναξίμανδρο (σσ. 37-41), στὸν Ἀναξίμανη (σσ. 42-46), στὸν Πυθαγόρα (σσ. 47-52), στὸν Ξενοφάνη (σσ. 53-62), στὸν Ἡράκλειτο (σσ. 63-70), στὸν Παρμενίδη (σσ. 71-77), στὸν Ζήνωνα (σσ. 78-96), στὸν Μέλισσο (σσ. 97-105), στὸν Ἐμπεδοκλῆ (σσ. 106-111), στὸν Ἀναξαγόρα (σσ. 112-117) καὶ στὸν Δημόκριτο (σσ. 118-136)—, «ὥστε τὰ εἰδικὰ νὰ ἐνταχθοῦν στὸ γενικό». Ὡστόσο, ἡ ἀναφορά στοὺς παραπάνω προσωκρατικούς φιλοσόφους δὲν περιορίζεται σὲ μιά ἀπλή ἔκθεση τῶν θεωριῶν τους. Ἀντίθετα, ἡ παρουσίασή τους ἐμπλουτίζεται μὲ διαγράμματα, μὲ προσωπικὲς ἐρμηνεῖες καὶ μὲ συσχετισμούς πού προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση, ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα, διαχρονικῶν λειτουργιῶν τῶν Προσωκρατικῶν στὰ διάφορα φιλοσοφικὰ ρεύματα. Οἱ συμπληρώσεις αὐτὲς ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ ἓνα ἐγχειρίδιο πού θέλει νὰ διατηρεῖ πάντοτε τὴν ἐπαφή του μὲ τὴν ἔρευνα.

ΜΑΙΡΗ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ
ΑΘΗΝΑ

L. Wittgenstein, *Πολιτισμός και αξίες*. Μετάφραση Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου - Κωστής Μ. Κωβαῖος, Σχόλια Κωστής Μ. Κωβαῖος, Ἀθηναϊκὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη, ἐκδ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1984, 238 σελίδες.

Τὸ ὕλικό τῆς συλλογῆς *Πολιτισμός καὶ ἀξίες* δὲν ἀποτελεῖ ἓνα ἐνιαῖο κείμενο. Πρόκειται γιὰ σημειώσεις ἢ παρατηρήσεις παρμένες μέσα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα *Κατάλοιπα* τοῦ Wittgenstein, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιλογή, ἡ συμπαράθεση καὶ ἡ ἔκδοση ὀφείλεται σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς μαθητὲς καὶ ἐκτελεστὲς τῆς διαθήκης τοῦ φιλοσόφου, τὸν Georg Henrik von Wright.

Συναρπαστικά δείγματα τῆς ὕστερης βιτγκενσταϊνικῆς σκέψης (ὄλες οἱ σημειώσεις, ἐκτός ἀπὸ μιά, καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1929 ὡς τὸ 1951), οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς συγκροτοῦν ἓνα εὐρύτατο θεματολογικὸ φάσμα. Τὰ ἀντικείμενα πού πραγματεύονται εἶναι τὸσο ἐτερόκλητα ὥστε κάθε προσπάθεια ἐξαντλητικῆς διάταξής τους σὲ ομάδες νὰ καθίσταται σχεδὸν ἀδύνατη. Ἡ γλωσσαναλυτικὴ μέθοδος ἐφαρμόζεται ἀδιάκριτα εἴτε σὲ τομεῖς πού ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ φιλοσοφία εἴτε σὲ πεδία πού μόνον ἔμμεσα ἄπτονται τῆς φιλοσοφικῆς θεματογραφίας. Ἡ ἠθικὴ, ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη, ἡ ψυχανάλυση, ὁλόκληρος ὁ πολιτισμὸς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἀποτελοῦν γλωσσικὲς περιοχὲς στὶς ὁποῖες ὁ Wittgenstein ἐγκύπτει μὲ ὄργανο τὴ γλωσσικὴ ἀνάλυση καὶ στόχο τὴ διάλυση τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων πού ἀφθονοῦν σ' αὐτὰ τὰ γλωσσικὰ περιβάλλοντα. Μέσα ἀπὸ τὴν πεποίθησή του ὅτι ἡ μόνη δυνατὴ μορφή φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀνάλυση τῆς γλώσσας, ὁ βιεννέζος φιλόσοφος συνεχίζει μ' ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο τὴν προσπάθεια τῆς πρώιμης περιόδου τῆς σκέψης του (ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν τρακταριανὴ ἔννοια τῆς ἀνοησίας): νὰ κρατήσῃ ὅ,τι πιό πολὺτιμο ἔχει ὁ ἄνθρωπος, τὸν κόσμο τῶν ἀξιών, ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἐμπειρίας, μακριὰ ἀπὸ τοὺς χώρους τῆς ρασιοναλιστικῆς συζήτησης, τῆς ἀντιλογίας καὶ τοῦ ἐπιχειρήματος. Κι αὐτὸ τὸ πετυχαίνει μὲ τὴν ἐπισκόπηση τῆς χρήσης στὰ συγκεκριμένα γλωσσικὰ περιβάλλοντα: τὴν ἀφαίρεση τῶν μεταφυσικῶν διαστάσεων καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο υἰοθετοῦμε καὶ ἀκολουθοῦμε ὀρισμένους κώδικες.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν ἠθικὴ. Ὁ οἰοσδήποτε φιλόσοφος εἰσηγούμενος μιά μεταφυσικὴ θεωρία θὰ ἔτεινε νὰ ἰσχυριστῆ ὅτι τὸ ἀξιολογικὸ μας σύστημα υπαγορεύεται ἀπὸ ἐξωανθρώπινες ἐπιταγές. Γιὰ τὸν Wittgenstein, τίποτα τέτοιο δὲν συμβαίνει. Τὰ θεμέλια τῆς ἠθικῆς δὲν ἔπρεπε νὰ θεωροῦνται *sub specie aeternitatis* ἀλλὰ *sub specie humanitatis*· καὶ ἡ ἴδια ἡ ἠθικὴ μας δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς μας συμβάσεις, μ' ἄλλα λόγια δὲν εἶναι παρὰ ὁ ἐνστερνισμὸς ὀρισμένων κωδίκων καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τους. Αὐτὸ δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι ἡ ἠθικὴ μας χάνει τὴν ἀξία της. «Ἡ ἀνθρώπινη ματιά ἔχει ἀπὸ μόνη της τὴ δύναμη νὰ δίνει ἀξία στα πράγματα» (18).

Ἐνάμεσα στὶς ἠθικὲς κατηγορίες οἱ ὁποῖες συγκροτοῦν τὸ ἀξιολογικὸ μας σύστημα, ἓνα ἰδιαίτατο βάρος ἐναποτίθεται στὸ θάρρος. Αὐτὸ εἶναι πού προσδιορίζει τὴ φυσιογνωμία τοῦ φιλόσοφου, τοῦ καλλιτέχνη, τοῦ «Ἀνθρώπου» (17). Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαία συνθήκη τῆς μεγαλοφυΐας. Θάρρος στὴν ἀνθρώπινη σχέση (31), στὴ φιλοσοφία «γιατὶ ἀλλιῶς κατατάει ἓνα σκέτο διανοητικὸ παιχνίδι» (41), στὴν τέχνη (62)· κι ἀκόμα: «ὅσο εἶναι τὸ θάρρος σου, τόσος κι ὁ δεσμός σου με τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο» (67), λέει ὁ Wittgenstein μεγιστοποιώντας τὸ ρόλο αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ὑπαγορεύει ταυτόχρονα μιὰ πλειάδα προτάσεων ἀφοριστικοῦ κυρίως χαρακτήρα: ἐκκλήσεις γιὰ ἓναν συνειδητὸ ἀνθρωπισμό (45), διαπιστώσεις πού μαρτυροῦν μιὰ ὀξύτατη κοινωνικὴ εὐαισθησία (31), ὑποδείξεις πρὸς τὴν κατεύθυνση ἑνὸς ἐσωτερικοῦ ἀσκητισμοῦ (74) προσανατολισμένου στὴν ἀναζήτησή τῆς ἀγάπης (66), ἐνδοσκοπικὲς παρατηρήσεις, ἄλλες περιγραφικὲς (18) κι ἄλλες ὀδυνηρὰ ἐξομολογητικὲς (63), τέλος, πάνω στὴ σύνθεση τοῦ ἴδιου του τοῦ ψυχισμοῦ, μεταφορὲς σκοτεινὲς καὶ ἀφάνταστα ὠραῖες: «οἱ πτυχὲς τῆς καρδιάς μου κολλᾶν ἀδιάκοπα ἡ μια με τὴν ἄλλη· καὶ γιὰ νὰ τις ξεδιπλώνω πρέπει κάθε φορὰ νὰ τις ξεσκίζω» (91).

Παράλληλα πρὸς τὴν ἐνταξη τῆς προσωπικῆς του ἠθικῆς στὸ σύνολο τῶν κανόνων πού διέπουν τὸν κώδικα τῶν κοινωνικῶν μας συμβάσεων, ὁ Wittgenstein εἰσηγείται μ' ἓναν τρόπο αἰφνιδιαστικὸ καὶ δυσπροσπέλαστο ἓνα παράξενο νατουραλισμὸ ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ διαφοροποιεῖ τίς πράξεις του ἀπὸ τίς πράξεις τῶν γύρω του. «Μὴν ἀκολουθεῖς τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων ἀλλὰ τῆς φύσης» (69), παρακινεῖ, ἀφήνοντας ὡστόσο πολλὰ ἐρωτηματικὰ πᾶνω στὸ νόημα τῆς φράσης του.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς ἠθικῆς, ὁ χῶρος τῆς θρησκείας ἀσκεῖ στὴ σκέψη τοῦ Wittgenstein μιὰ τεράστια ἐλξη. Ἐθνησκόπος ὁ ἴδιος, τρέφει ὡστόσο ἓναν ἀπεριόριστο σεβασμὸ πρὸς τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα καὶ τὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία. Προσπαθεῖ νὰ ἀνιχνεύσει τοὺς κανόνες πού χαρακτηρίζουν αὐτὴ τὴν τόσο ἰδιότυπη μορφή ζωῆς καὶ νὰ διῶδει τίς σχέσεις τῆς μὲ ἄλλους τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας.

Κύρια μέριμνά του εἶναι νὰ περιχαράξει τὰ ὅρια τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ νὰ τὸ ἀπομονώσει ἀπὸ χώρους ἀσύμβατους πρὸς αὐτό. Ἱστορικὴ ἀκρίβεια (57) καὶ ἱστορικὴ ἀλήθεια (58), σοφία, εἰκασία ἢ στοχασμός (59), ὀρθολογικὴ προσέγγιση (33), εἶναι ὀπτικές ξένες πρὸς τὴν πραγματικότητα τοῦ βαθιὰ θρησκευόμενου ἀνθρώπου. Ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἐπιστῆμη συγκροτοῦνται ἀπὸ γλωσσικὰ παιχνίδια ἐντελῶς διαφορετικὰ. Ἡ πρώτη εἶναι «μιὰ γεμάτη πάθος αυτοδέσμευση ἀπὸ ἓνα σύστημα ἀναφοράς» (100)· ἡ δευτέρη εἶναι ἓνα βασίλειο πού διέπεται ἀπὸ τίς κατηγορίες τοῦ Λόγου. Τὸ νὰ παίξεις τὰ γλωσσικὰ παιχνίδια τῆς θρησκείας σημαίνει ὅτι σταμάτησες νὰ παίξεις ἐκεῖνα τῆς ἐπιστῆμης. Τὸ ἀντίθετο μόνο σὲ σύγχυση μπορεῖ νὰ σέ περιαγάγει.

Ἐνῶ ὁ μὴ θρησκευόμενος Wittgenstein πλησιάζει μὲ περίσκεψη τὴ θρησκεία, ὁ ὀρθολογιστῆς Wittgenstein δράττεται κάθε εὐκαιρίας γιὰ νὰ μεμφθεῖ τὴν κορωνίδα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ἐπιστῆμη. Σαρκαζεῖ τὴν προπέτεια τῶν ἐπιστημονικῶν ἐξηγήσεων (23), τὴν ἀφελὴ «δέα τῆς μεγάλης προόδου» (90) καὶ τὸν ἀκόμα ἀφελέστερο ἰσχυρισμὸ τοῦ ἐπιστήμονα ὅτι κατέχει τὴ μία καὶ μοναδικὴ μέθοδο προσέγγισης τῆς πραγματικότητας, σὲ σύγκριση μὲ τὴν ὁποία «ὄλες [οἱ ἄλλες] φαίνονται φτωχὲς, στὴν καλύτερη περίπτωση προβαθμίδες τῆς» (96). Ἡ ἐπιστῆμη εἶναι αὐτὴ πού προσδιόρισε τὴν ἀλαζονικὴ φυσιογνωμία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο πού «εκδηλώνεται στὴ βιομηχανία, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὴ μουσικὴ του καιροῦ μας, στὸ φασισμὸ καὶ στὸ σοσιαλισμὸ καὶ [πού] εἶναι ξένο καὶ ἀποκρουστικὸ γιὰ τὸ συγγραφέα» (24). Ὡστόσο ὁ τελευταῖος ψηλαφεῖ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς του μὲ ἐξαιρετικὴ ὀξυδέρκεια, ἀποκτᾷ ἐποπτεία πάνω σὲ πάμπολλους τομεῖς του. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα προσχέδια τοῦ δημοσιευμένου προλόγου τῶν *Φιλοσοφικῶν παρατηρήσεων* ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος τὴν φαινομενικὰ σχιζοειδῆ του στάση: ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς συνιστᾷ τὸ ἀπαραίτητο περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται τὸ ἔργο του. Τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο χωρίζονται οἱ δρόμοι τοῦ Wittgenstein καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα εἶναι «ο ἀντικειμενικός

σκοπός» τους (26). Ἐνῶ «ο πολιτισμός μας είναι τυπικά κατασκευαστικός» (25), τόν Wittgenstein δέν τόν ἐνδιαφέρει νά συσσωρεύσει γνώση γεγονότων ἀλλά νά ἀποκτήσει ἐποπτεία τῶν θεμελίων ὄλων τῶν δυνατῶν κατασκευῶν (25).

Τήν ἱκανότητα νά ἐποπτεύει τά πολιτισμικά ἐπιτεύγματα τοῦ καιροῦ του, νά ἀποστασιοποιεῖται (127) καί νά ἀποτιμᾷ χωρίς ἀναγκαστικά νά συμμετέχει τήν θεωρεῖ ἴδιον, καί ἴσως προνόμιο, τῆς σημετικῆς του φύσης. Ὁ ἐβραϊσμός του εἶναι ἐκεῖνος πού προσδιορίζει τή φυσιογνωμία του στοὺς κεντρικούς της ἄξονες: ταλέντο καί ὄχι μεγαλοφυΐα (40), ἐπισκόπηση ἀντί γιά πρωτογενῆ δημιουργικότητα (40-41), διασαφητικὴ ἀναπαραγωγή ἀλλά ὄχι πρωτοτυπία, ὑπερδιογκωμένος διανοητισμός ἔναντι μιᾶς ὀρισμένης μορφῆς συναισθηματισμοῦ. Χαρακτηριστικὴ αὐτοῦ τοῦ τελευταίου στοιχείου εἶναι μιὰ γενικευτικὴ του σκέψη γιά τοὺς ἐβραίους: «ο εβραῖος εἶναι ἕνας ἔρημος τόπος· ἀλλά κάτω ἀπὸ το λεπτὸ στρώμα του βράχου βρίσκεται ἡ διάπυρη μάζα του πνεύματος» (33).

Σημαντικὸ μέρος τῶν σημειώσεων καταλαμβάνουν παρατηρήσεις καί σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸ ἔργο τέχνης καί γύρω ἀπὸ τὴ φύση τῶν ἔργων μεμονωμένων καλλιτεχνῶν. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ λογοτεχνία, ὁ κινηματογράφος, ἡ ζωγραφικὴ καί, πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ μουσικὴ, προσανατολίζουν τόν προβληματισμὸ τοῦ φιλοσόφου σέ ὀριστικά νέες γιά τήν αἰσθητικὴ κατευθύνσεις.

Γιά τόν Wittgenstein, ἡ τέχνη δέν ἐξηγεῖ τὸ θαῦμα τῆς φύσης· τὸ παρουσιάζει. Ὁ ρόλος τῆς αἰσθητικῆς εἶναι ξανά ἡ κατάργηση τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων πού ἀναφύονται ὅταν ἡ θεώρηση τῆς τέχνης γίνεται μέσα ἀπὸ τὸ μάτι τῆς αἰωνιότητας. Ἰδιαίτερα τονίζεται ὁ συμβασιακὸς χαρακτήρας τῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν (119) καθὼς καί ἡ ἐξάρτηση τῶν ἀξιολογικῶν μας κρίσεων ἀπὸ τόν εὐρύτερο πολιτισμικὸ μας περίγυρο. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ Wittgenstein ἐκδηλώνει κάποια δυσπιστία ἔναντι τῶν ὁμαδικῶν ἀξιολογήσεων καί ὑπενθυμίζουμε συνεχῶς τὴ σημασία τοῦ νά προσκομιζοῦμε κριτήρια στὶς αἰσθητικὲς μας συζητήσεις.

Μέ διεισδυτικότητα, εὐαισθησία καί πρωτοτυπία ὁ Wittgenstein ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ F. Grillparzer καί τοῦ N. Lenau (19), τοῦ H.W. von Kleist (36) καί τοῦ H. Longfellow (61), τοῦ P. Engelmann (21) τοῦ A. Loos (151), ἢ τοῦ E. van der Nüll (113), τοῦ Bruckner ἢ τοῦ Mahler (42), τοῦ Brahms καί τοῦ Mendelssohn (43), τοῦ Bach, τοῦ Mozart, τοῦ Haydn καί τοῦ Beethoven (61), τοῦ Schubert καί τοῦ Wagner (69). Φωτίζει τόν Shakespeare (79, 80) μέ ἕνα ἀπροσδόκητα νέο φῶς.

Μετατοπίζεται ἀδιάκοπα ἀπὸ παρατηρήσεις γιά τὸ καλλιτεχνικὸ ὕφος σέ προσδιορισμούς τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ ταλέντο καί στὴ δημιουργία, προσκομιζει ἠθικὲς κατηγορίες στὸ χῶρο τῆς τέχνης (61, 88, 122), ἀνιχνεύει αἰσθητικὲς κατηγορίες στα μαθηματικά (70). Τέλος, προβαίνει σέ σκέψεις πάνω στὸ δικό του λογοτεχνικὸ ὕφος (93) χαράσσοντας τὰ ὄρια τῆς πρόξας του καί μαρτυρώντας τὴ μέριμνά του γιά τὴ γλώσσα.

Μιὰ τελευταία μνεῖα στὶς παρατηρήσεις οἱ ὁποῖες ἀνακαλοῦν ἢ παραπέμπουν ἀπευθείας στὰ ἀμυγῶς φιλοσοφικά κείμενα τοῦ Wittgenstein: Ἡ δυσκολία ἀναγνώρισης τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων (17), ἡ ἐνασχόληση μέ τὸ συγκεκριμένο (23), τὰ στεγανά ἀνάμεσα στὰ γλωσσικά παιχνίδια (40) ἀλλά καί ἡ δυνατότητα ὁσμωτικῶν διαδικασιῶν μεταξύ δύο διαδοχικῶν μορφῶν ζωῆς (36) —πράγμα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ ἀντικείμενο τοῦ *Über Gewißheit*—, ἡ προέλευση τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν (56) καί ἡ ἀνίχνευση τοῦ ἐδάφους πάνω στὸ ὁποῖο ἐφαρμόζεται ἡ γλωσσανάλυση (53), ἡ σχέση νοήματος καί χρήσεων μιᾶς λέξης (73), νύξεις πάνω στὴν ἰδιωτικὴ γλώσσα (99) καί στὸ πρόβλημα τῶν Ἄλλων Νῶν (112), ἡ θεραπευτικὴ μέθοδος (129-130) καί ἡ σημασία τῆς ἐπανάληψης γιά τὴν ἀνάλυση τῆς γλώσσας (27), οἱ ἀναφορὲς στὶς οἰκογενειακὲς ὁμοιότητες (34-35), σποραδικὲς ἐπιθέσεις στὸν ἰδεαλισμὸ (30), σκέψεις πάνω στὰ θεμέλια τῶν μαθηματικῶν (18), στὸ χαρακτῆρα τῆς ψυχανάλυσης (105-106) καί στὴ διάκριση μεταξύ *a priori* μοντέλων καί ἐξηγητικῶν θεωριῶν (73), ὅλα αὐτὰ εἶναι μοτίβα πού ἐπανερχοῦνται ξανά καί ξανά στὰ βασικά κείμενα τῆς ὕστε-

ρης περιόδου.

Ἡ μετάφραση τοῦ *Πολιτισμός και αξίες* (ἀρχικός τίτλος *Vermischte Bemerkungen*, μεταγενέστερος τίτλος *Culture and Value*) ἀπὸ τὴν καθηγήτρια κ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου καὶ τὸν Δρα Κωστή Μ. Κωβαῖο εἶναι ἐξαιρετικά ὑψηλῆς ποιότητας. Οἱ μεταφραστὲς ἔχουν σωστὴ αἴσθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, πράγμα πού τοὺς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ υἱοθετοῦν εὐστοχεῖς λύσεις σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μετάφραση φιλοσοφικῶν ὄρων ἀλλὰ καὶ ἰδιομορφιῶν τῆς γερμανικῆς πρόζας. Ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα τὴν κομψὴ χρῆση τῶν «απωθεῖ» καὶ «παρωθεῖ» (103), πού ἀποδίδουν θαυμάσια τὸ ἀντίστοιχο λογοπαίγνιο στό πρωτότυπο μεταξὺ τῶν λέξεων «anregen» καὶ «aufregen»: ἀκόμη, τὴ μετάφραση τῶν στίχων τῆς Frida Schanz (32), τοῦ Wilhelm Busch (41) καὶ τοῦ Henry Longfellow (61), τὴν ἐπιλογή λέξεων ὅπως «βένθος» (86) καὶ «γλίσχρος» (127), τὴν ποιητικὴ ἀδεία παρέκκλιση ἀπὸ τὴν κυριολεξία στὴν περίπτωση τοῦ «totes Gerölle» = «το νεκρὸ χῶμα» (18) ἢ τοῦ «Die liebliche Temperaturdifferenz der Teile eines menschlichen Körpers» = «Τι γοητευτικὸ πρᾶγμα, κάθε μέρος τοῦ κορμιοῦ μας νάχει τὴ δική του θερμοκρασία» (30), τὴν ἀπόδοση τοῦ ἰδιώματος τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὸν *Simplicissimus* (35). Ἐπίσης, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ εὐέλκτικη χρῆση τῆς στίξης, ἢ ὁποῖα συνεπάγεται πρόσθετη κομπόση στό κείμενο· π.χ. «ἢ ἴσως πιο σωστά» (28) ἀντὶ «ἢ, ἴσως, πιο σωστά». Ἰδιαίτερη προσοχὴ ἔχει δοθεῖ στὴν προσωδιακὴ δομὴ τῆς φράσης (διασκελισμοί, σχήματα χιαστί, πλάσιμο ἀνάγλυφων προτασιακῶν μορφῶν). Τὰ παραπάνω στοιχεῖα καθιστοῦν φανερό τὸ γεγονός ὅτι οἱ μεταφραστὲς ἔχουν συγκεκριμένους ἀντιλήψεις πάνω σὲ πολλὰ γλωσσικά καὶ ὑφολογικά ζητήματα.

Ὡστόσο, σὲ ὀρισμένα σημεία, οἱ κατὰ πάντα νόμιμες ἐπιλογές τοὺς δὲν ἀντικατοπτρίζουν τὸ δικό μου τουλάχιστον γλωσσικὸ αἶσθημα. Ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα κάποιες ἐκφράσεις ὅπως «οἱ κουφιοκεφαλάκηδες δε θάκαναν τέτοιο σαματά» (80) ἢ «κεῖνος ο μοῦφος ο Τoney» (122), μιά σύνταξη πού ἀπαντᾷ μᾶλλον στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παρά στὴ νέα: «πεθαίνει ἕναν ἀργὸ καὶ αποτρόπαιο θάνατο» (82) ἀντὶ «πεθαίνει μ' ἕναν ἀργὸ καὶ αποτρόπαιο θάνατο», τὴ διατύπωση: «Ο Bruckner, ἀντίθετα, θα μπορούσε να πάει μ' ἕνα φιμ» (49) ἢ ὁποῖα εἶναι ἴσως προτιμότερη ὡς «Ο Bruckner, ἀντίθετα, θα μπορούσε να ταιριάζει (ἢ «να δέσει») μ' ἕνα φιμ». Ὅμως τέτοιου εἶδους ἀντιρρήσεις εἶναι ἐλάχιστες σημασίας μπροστὰ στὴ γενικὴ ἐπιτυχία τῆς μεταφραστικῆς αὐτῆς δουλειᾶς.

Στὸ κυρίως κείμενο ἐπισυνάπτονται πραγματολογικά καὶ μεταφραστικά σχόλια καθὼς καὶ ἕνας πίνακας προσώπων καὶ πραγμάτων ὁ ὁποῖος βρίσκεται στό τέλος τοῦ βιβλίου. Τὰ σχόλια εἶναι εἴτε διευκρινιστικά γιὰ τὴ μετάφραση συγκεκριμένων ὄρων, εἴτε παραπομπές στό πρωτότυπο καὶ σὲ ἄλλα σημεία τοῦ βιτγκενσταϊνικοῦ ἔργου (ἐντυπωσιακὸ βρήκα τὸ σχόλιο 57), εἴτε πληροφοριακὰ πάνω σὲ φυσιογνωμίες τοῦ πολιτιστικοῦ περιγύρου τοῦ φιλοσόφου, εἴτε ἐξηγητικά τῶν παρατηρήσεων τοῦ Wittgenstein πάνω στὴν τέχνη καὶ εἰδικότερα πάνω στὴ μουσικὴ (βρίσκει κανεῖς ἀκόμα καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς σχετικὲς παρτιτούρες). Ἐπίσης ὑπάρχει ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς σχολίων σχετικῶν μὲ τὴν αὐτοβιογραφία τοῦ Wittgenstein, τὰ ὁποῖα μᾶς δια φωτίζουν ὡς πρὸς τὶς δραστηριότητες καὶ τὶς προτιμήσεις του, τὶς φοβίες καὶ τὶς ἀπέχθειές του καὶ μᾶς κάνουν γνωστὰ στιγμιότυπα τῆς προσωπικῆς του ζωῆς. Ἐνα ὀκτασέλιδο μὲ φωτογραφικὸ ὑλικὸ συμπληρώνει τὴν ἐνημέρωση τοῦ ἀναγνώστη. Ἡ προσεκτικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα δουλειὰ τοῦ Δρα Κωστή Κωβαίου, ὁ ὁποῖος ἐπιφορτίστηκε ὅλο τὸ βᾶρος τοῦ σχολιαστικοῦ μέρους, μαρτυρεῖ ἕναν εὐρύτατο γνωστικὸ ὀρίζοντα, οὐσιαστικὴ εἰκαστικὴ καὶ μουσικὴ παιδεία, ἰδιαίτερη ἐμβάθυνση στό συγκεκριμένο κείμενο ἀλλὰ καὶ μεγάλη οἰκείωση μὲ ὀλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου.

Ὅσο γιὰ τὸν πίνακα, ἡ ἔκτασή καὶ ἡ ἀκρίβειά του εἶναι πραγματικὰ ἐντυπωσιακές. Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ παρατηρήσει κανεῖς ὅτι συναντᾶμε ὄχι μόνον λέξεις πού ἀνήκουν στό τεχνικὸ λεξιλόγιο τῆς φιλοσοφίας, τῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ λέξεις τῆς καθημερινῆς ἢ τῆς ἰδιωματικῆς γλώσσας, πράγμα πού εἶναι ἀπαραίτητο μὲ δεδομένο τὸ ὕψος τοῦ Wittgenstein. Ἡ προσθήκη αὐτῆ καλύπτει ἕνα μεγάλο κενὸ στὴ μελέτη τοῦ *corpus*, γιατί οἱ ἀντίστοι-

χοι πίνακες τῶν ξενόγλωσσων ἐκδόσεων τοῦ κειμένου εἶναι συνήθως περιορισμένης ἔκτασης.

Μέ τό δεύτερο αὐτό ἔργο τοῦ L. Wittgenstein (πρίν δύο χρόνια κυκλοφόρησε ἡ μετάφραση τοῦ *Μπλέ καί καφέ βιβλίου*) συνεχίζεται ἡ σημαντικότετη προσφορά τῆς Ἀθηναϊκῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης, πού μέ ἐπιστημονική εὐσυνειδησία καί ὑπευθυνότητα διευθύνει ὁ καθηγητής τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Κ. Βουδούρης.

Μέσα ἀπό τήν ἐπιλογή τοῦ *Πολιτισμός καί ἀξίες* ὁ διευθυντής τῆς σειρᾶς καί οἱ μεταφραστῆς ἀπευθύνουν στό ἑλληνικό ἀναγνωστικό κοινό μιᾶ ἐρεθιστική πρόκληση ὥστε νά πλησιάσει τά ἀκραϊφνῶς φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Wittgenstein. Γιατί ἄς μήν ξεχνᾶμε ὅτι ὅσο κι ἂν οἱ σημειώσεις αὐτές δέν χάνουν τήν ἀξία τους θεωρούμενες ἀνεξάρτητα ἀπό τό ὄλο *corpus*, ὡστόσο «μποροῦν νά κατανοηθοῦν καί νά ἐκτιμηθοῦν σωστά μονάχα πάνω στό φόντο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Wittgenstein, στήν κατανόηση μάλιστα τῆς ὁποίας μποροῦν μέ τή σειρά τους νά συντελέσουν» (G.H. von Wright).

ΒΟΥΛΑ Κ. ΤΣΟΥΝΑ
PARIS X - NANTERRE